

"भटक्या विमुक्तांची चळवळ"

बाळकृष्ण रेणके

C/o आर. के. पवार

६८, उत्तर कसबा, सोलापूर - ४१३००२

सारंश

राजकीय पुढाऱ्यांत आणि सामाजिक चळवळ करणाऱ्या संघटनांच्या नेत्यांत फार मोठा फरक आहे. राजकीय पुढाऱ्यांना लोकांचा पाठिंबा पाच वर्षांला निवडणूक प्रसंगी हवा असतो. चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांना लोकांचा पाठिंबा रोजच हवा असतो. धर्म जातीच्या भावनात्मक प्रश्नाला हात घालून गड्या मते मिळविण्याचा प्रयत्न राजकीय पुढारी करू शकतो. तसे ते करतातही. जाती व्यवस्थेला विरोध करीत असताना जातच विरोधात जाऊन आपलेच मूळ उपटले जाणार नाही याची काळजी सामाजिक चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांना घ्यावी लागते. कारण स्वतःच्या जातीने टाकून दिले तर दुसऱ्या जातीची माणसे काय करतील याचा विश्वास नसतो.

बीज शब्द- चळवळ, भटके, जमात.

प्रस्तावना

ब्रिटिश सरकारने १८७१ साली गुन्हेगार जमाती कायदा केला. या कायद्याप्रमाणे कांही जमातींची माणसे जन्मतःच गुन्हेगार असतात असे ठरविण्यात आले. जाती व्यवस्था मुळाधार असलेल्या समाजव्यवस्थेस या कायद्यामुळे चांगलेच सतपाणी मिळाले आणि ठराविक जमातींची माणसे जन्मतःच गुन्हेगार असतात हा विचार समाजात सर्वदूर पक्का झाला. म्हैस, बैल, कुत्रा वगैरे पाळीव प्राण्यांबद्दल जिन्हाळासुद्धा या माणसाच्या वाटचाला आला नाही. त्यामुळे त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचारास सीमाच राहिली नाही. कधी पोलिसांच्या ताब्यात, कधी तुरुंगात, तर कधी रानावनात लपून छपून कोल्ह्या लांडग्याचे जीवन जगणे, या पलीकडे त्यांना दुसरा पर्याय उरला नाही. घर, गाव, शेती, उद्योग, सणवार वगैरे बाबींना त्यांच्या जीवनात स्थानच उरले नाही. पुढे १९२४ साली ब्रिटिश सरकारने केलेल्या गुन्हेगार जमाती वसाहतीकरण कायदा यामुळे तर त्यांच्यावर कडक निर्बंध लादून तारेचे कुंपण व पोलिसांचा पहारा असलेल्या त्यांच्या स्वतंत्र वसाहती (Settlement Colonies) स्थापन करण्यात आल्या. कोणत्याही जाती जमातीचा माणूस जन्मतः गुन्हेगार असू शकत नाही हे तत्त्व आपल्या राज्य घटनेने मान्य केल्यामुळे स्वराज्यात १८७१ व १९२४ सालचे.

दलित चळवळ

वरील दोन्ही कायदे १९५१ साली रद्द करण्यात आले. त्यामुळे या जमाना १९५१ पासून पुढे "पूर्वाश्रमीच्या गुन्हेगार जमाती (Ex-criminal Tribes or Denotifiedtribes) जसे कागदोपत्री संबोधण्यात येऊ लागले. १९५९ साली सोलापूर येथे झालेल्या या जमातीच्या राज्यमेळाव्याचे उद्घाटन करताना पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणाले, "सान्या देशाबरोबर आपणही ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झालात. परंतु १८७१ सालच्या गुन्हेगार जमाती कायद्यातून व त्यामुळे निर्माण झालेल्या सारांच्या तुरुंगातूनही तुम्ही मुक्त झाला आहात म्हणून तुम्हाला मी विशेष मुक्त म्हणजेच " विमुक्त जन " म्हणू इच्छितो. जन्मतः तुमच्या माथा मारलेल्या तारांचा तुरुंग नष्ट झाला परंतु तुम्हाला माणूस म्हणून सन्मानाने जगण्याची संधी प्राप्त करून देऊन तुमचा सर्वांगीण विकास साधण्याच्या जबाबदारीच्या बंधनाच्या तुरुंगात मात्र मी अडकलो आहे." या जमातींना उद्देशून नेहरूंनी विमुक्त जन ' हा शब्दप्रयोग केला म्हणून महाराष्ट्र शासनाने Ex-criminal tribe क्िया Denotified tribe या शब्दाचे मराठी भाषांतर विमुक्त जाती असे केले ट्राईव या शब्दाचे मराठी भाषांतर जमाती ऐवजी जाती असे कुणी केले व शासनकर्त्या विद्वान मंडळींनी मान्य कसे केले हे एक कोडे आहे.

ब्रिटिशांनी निर्माण केलेले तारांचे सुरंग नष्ट झाले. हे लोक मुक्त झाले. परंतु त्याचबरोबर या लोकांसाठी विटिशांना त्या तुरुंगात केलेली शिक्षण प्रशिक्षणाची व त्यांच्या उपजीविकेसाठी त्यांना मिळणारा वैनंदिन भत्ता व गोष्टीही नष्ट झाल्या. पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरूंना आपल्या भाषणात या जमाती विषयी आस्या दालविली. परंतु त्यांच्या पुनर्वसनाच्या आणि सर्वांगीण विकासाच्या योजना राबविल्या जाण्यासाठी कायद्याची तरतूद करण्यास भारत सरकार विसरले. दिनांक ९ ऑक्टोबर ८४ रोजी पुण्यात 'भटक्या विमुक्तांचे प्रश्न या विषयावर आयोजित केलेल्या चर्चा सत्राच्या अध्यक्षपदावरून बोलताना महाराष्ट्राचे थोर नेते कै. यशवंतरावजी चव्हाण म्हणाले " १९५९ साली सोलापूर येथे पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी उद्घाटन केलेल्या विमुक्त जमातीच्या राज्य मेळाव्याचा अध्यक्ष होतो त्यावेळी मी महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री होतो. सेटलमेंट तुरुंगाच्या तारा तोडून या जमातींना विशेष मुक्त केलेल्या घटनेचा मी साक्षीदार आहे. त्यांना विमुक्त केले गेले यात जरूर आनंद होता व आहेही. परंतु तारा तोडून मुक्त केले गेलेले हे लोक जाणार कोठे हा प्रश्नच त्यावेळी डोक्यात घुसला नाही. या जमातीची कटी पतंगसारखी आवस्था झाली आहे हे लक्षातच आले नाही. एवढेच नव्हे तर ४० वर्षे सत्तेत असताना या समाज घटकाचे प्रश्न समजू शकली नाही याबद्दल मी स्वतः अपराधी आहे असे आज मला वाटत आहे.

सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक अवस्था

गावगाडयातील उत्पादन प्रक्रिया किंवा सेवाकार्य यामध्ये स्याना कोठेच स्थान नाही. गावकुसाच्या बाहेर ओसाड माळावर क्रिया गावाच्या आश्रयाने हागंदारीत क्रिया मसनवाट्यात चार-दोन दिवस राहून त्या गावात भिक्षा मागून झाली की पुढच्या गावाला निघणे हा त्यांचा जीवनक्रम आजही चालूच आहे. घिसाडी, सिकलगार, कैकाडी, वडार वगैरे काही थोड्या जमाती गावकर्यांच्या गरजा भागविणारे छोटे-छोटे व्यवसाय किंवा माती वाहणे, दगड फोडणे वगैरे सारखी हलकी समजली जाणारी कष्टाची कामे करतात. परंतु या व्यवसायाचे स्वरूप सुद्धा भटके असून हे व्यवसाय हलके व प्रतिष्ठाहीन समजले जातात.

मंत्र-तंत्र, जादूटोणा, भूतबाधा, देवदेवस्की वगैरे बाबतीत या जमाती अत्यंत अंधश्रद्धाळू आहेत. घातूक व्यसनांचे प्राबल्य परोकोटीचे अज्ञान व दारिद्र्य बाळगणारा हा समाज गावात घर नाही, रानात शेत नाही; प्रतिष्ठित व्यवसाय नाही, अशा अवस्थेत पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेल्या भटकेपणाला कवटाळून जीवन जगत आहे. पूग्रस्त, दुष्काळग्रस्त, धरणग्रस्त जनतेच्या पुनर्वसनासाठी आपण सारे युद्धपातळीवर प्रयत्न करताना दिसतो. परंतु वरील आपत्तीग्रस्त लोकांचे जीवन शेकडो वर्षांपासून पिढ्यानुपिढ्या ज्यांच्या माथी मारण्यात आले आहे अशा भटक्या जमातींच्या पुनर्वसनाचे प्रयत्न (यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्नच येत नाही, कारण मुळात वसनच झालेले नाही) युद्धपातळीवर होतात असे दिसत नाही. जे काही कल्याणाचे प्रयत्न होतात त्यात माया, आपुलकी असल्याचे जाणवत नाही.

या जमातीचे लोक जन्मतः गुन्हेगार किंवा भिकारी असतात अशी सामान्य जनांची मनोधारणा असल्यामुळे त्यांना कष्टाची मजुरीची कामे वेळेकर मिळत तर नाहीतच परंतु पदोपदी त्यांना मानवी उपेक्षा व अन्याय-अत्याचारास तोंड द्यावे लागते.

काही प्रांतात मात्र अशा जमातींची वेगळी यादी तयार करून राज्य शासन अंतर्गत शिक्षण व नोकरीच्या थोड्याबहुत सवलती जाहीर केल्या आहेत. परंतु मुळातली भटकी प्रवृत्ती, सामान्य लोकांपासून अलिप्त राहण्याची वृत्ती, सुधारणेच्या विरोधातले त्यांचे परंपरागत मन, निरक्षरता, बहुजन समाजाकडून त्यांना मिळणारी तुच्छता दर्शक वागणूक यामुळे त्यांना राज्य शासनाच्या या सोयीसवलतींचा लाभ होताना दिसत नाही.

भटक्या जमातीचे लोक आजही राज्यसंस्थेपासून तुटलेल्या अवस्थेत पूर्वापार पद्धतीने भिक्षा मागून व आपला चरितार्थ चालवत असल्याचे दिसते. सापगारुडी, डोंबारी, माकडवाले, नंदीवाले, मरगम्मा, पारधी, वैद, जोशी वगैरे लोक नेहमीच

डोळघात भरतात. त्यांच्या ब्रिटिश आमदानीतील जीवनात आणि ३८ वर्षांच्या स्वातंत्र्यानंतर आजच्या जीवनात काही फरक पडल्याचे आढळत नाही. रस्त्याने कसरत करीत गावोगाव फिरणारा डोंबारी, नंदीबैल घेऊन फिरणारे नंदीवाले, सापाचा व जादूचा खेळ करीत फिरणारा मदारी यांना दिल्लीत कोण राज्य करतो याचे काय सोयरसुतक असणार ? राज्य कोणाचेही असो, त्यांच्यासाठी काहीच फरक पडत नाही. पंचायत राज्यात पंचायतीतर्फे हिताचा वा निर्णय घेतला आहे व त्याची अंमलबजावणी झाली आहे असे काही उदाहरण द.च...

समारोप

लोकांचा पाठिंबा असल्याशिवाय चळवळ चालविता येत नाही. तसे पाहिले तर राज्यकर्त्यांना सुद्धा लोकांचा पाठिंबा हवा असतो. राजकीय पुढाऱ्यांत आणि सामाजिक चळवळ करणाऱ्या संघटनांच्या नेत्यांत फार मोठा फरक आहे. राजकीय पुढाऱ्यांना लोकांचा पाठिंबा पाच वर्षांला निवडणूक प्रसंगी हवा असतो. चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांना लोकांचा पाठिंबा रोजच हवा असतो. धर्म जातीच्या भावनात्मक प्रश्नाला हात घालून गड्डा मते मिळविण्याचा प्रयत्न राजकीय पुढारी करू शकतो. तसे ते करतातही. जाती व्यवस्थेला विरोध करीत असताना जातच विरोधात जाऊन आपलेच मूळ उपटले जाणार नाही याची काळजी सामाजिक चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांना घ्यावी लागते. कारण स्वतःच्या जातीने टाकून दिले तर दुसऱ्या जातीची माणसे काय करतील याचा विश्वास नसतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

प्रा शरद लिंगाळे = दलीत चळवळ ,राजहंस प्र.कोल्हापूर 19 वा. पृ 420

प्रा दिनेश मोरे. महाराष्ट्र परिपतने इतिहास अनुपम